

HISTÒRIA

Ales negres. Bombes sobre Figueres (1936-1939)

Per David García Algilaga^(*)

Resum

Figueres va ser bombardejada durant la Guerra Civil per l'aviació al servei de Franco. Aquest fet és conegut i s'ha escrit sobre ell, però és necessari actualitzar l'estudi d'aquest episodi de la nostra història recent per poder fer pedagogia històrica, amb criteri i fonament, d'uns fets que no s'haurien d'oblidar. Aquest article vol ser una aproximació seriosa a aquest tema que assenti les bases d'una possible futura obra rigorosa i científica sobre el càstig que va rebre Figueres des de l'aire, el marc en què va succeir i les seves conseqüències.

Paraules clau

Figueres, bombardeig, Guerra Civil, Refugis, Legion Condor, Aviazione Legionaria

Abstract

Figueres was bombed during the Civil War for the aviation service of Franco. This fact is well known and has been written about him, but need to update the study of this episode in our recent history to make education history, with solid foundation of facts that should not need forget. This article was a serious approach to this issue that form the basis of a possible future rigorous scientific work on the punishment he received from the air Figueres, the framework in which it happened and the consequences.

Keywords

Figueres, bombing, Civil War, shelter, Legion Condor, Aviazione Legionaria

Recepció: 24/04/2013 • Acceptació: 26/06/2013.

* Llicenciat en Història. algilaga78@hotmail.com

DOI: 10.2436/20.8010.01.139

AIEE, Figueres, 44 (2013), pàg. 471-500

Durant la Guerra Civil (1936-1939), els bombardeigs aeris es varen convertir en una activitat bèl·lica habitual que anticipava els horrors de la Segona Guerra Mundial (1939-1945) i acostava la destrucció a qualsevol punt de la geografia, per molt allunyat que estigués del front, i la mort a qualsevol persona, fos quina fos la seva condició (combatent, civil, infant, gent gran, homes, dones...).

Aquesta tàctica no va néixer a la Guerra Civil, però sí que va ser durant aquest conflicte que va aparèixer per primer cop a la història com la màxima expressió d'una estratègia militar, inaugurant així una nova era en el camp bèl·lic.⁽¹⁾

Va ser utilitzada pels dos bàndols, però de diferent manera i amb diferent magnitud a causa de les característiques militars i polítiques que adoptaren una vegada s'imposà la realitat interna i internacional.⁽²⁾

Figueres va ser una de les moltes ciutats i pobles que va patir-ne les seves conseqüències.

Aquest article és una aproximació als atacs aeris patits per la capital empordanesa durant la Guerra Civil, el marc en què es varen desenvolupar i les seves conseqüències. Per redactar-lo, s'han utilitzat fonts escrites actualitzades, dades arxivístiques, i testimonis orals, alguns d'aquests

1. El bombardeig aeri ja s'havia utilitzat en guerres colonials (Itàlia a Líbia i Abissínia, Espanya al Marroc, Gran Bretanya a Irak,...) i sobretot durant la Primera Guerra Mundial quan Alemanya havia bombardejat, primer amb dirigibles, i després amb bombarders, París i, sobretot, Londres, però els seus efectes eren poc rellevants malgrat que sí manllevessin vides humanes.
2. La República sí que va efectuar bombardeigs, però varen ser d'una intensitat molt menor que els efectuats pels revoltats i els seus aliats. Varen ser rellevants els bombardeigs dels ports de Balears l'any 1937 que varen tenir com a víctimes vaixells de guerra alemanys i italians, i el bombardeig de Cabra (Còrdova) l'any 1938, on varen morir aproximadament un centenar de persones que es trobaven en un mercat. La utilització del bombardeig, sobretot del bombardeig de *terror*, per part d'un o altre bàndol, és clarament desigual i una prova il·lustrativa és el nombre de morts provocats per uns i altres: tots els bombardeigs republicans varen causar 1.100/1.200 víctimes; només els bombardeigs de la ciutat de Barcelona, la més castigada per l'aviació rebel, varen causar-ne més de 2.500.

recuperats per l'autor i d'altres ja existents en obres ja publicades i ara recordats en aquest escrit.

1936: AVIACIÓ OBSOLETA I AJUDA ESTRANGERA⁽³⁾

El 17/18 de juliol de 1936, quan va iniciar-se la rebel·lió militar des del Protectorat del Marroc, l'aviació militar espanyola era reduïda, antiquada i obsoleta.

Una vegada va quedar clar que el cop d'estat havia triomfat en alguns indrets mentre que en altres havia estat esclafat, es van dibuixar dues espanyes que, per al que a nosaltres ens concerneix, es varen repartir els aparells disponibles. La superioritat governamental, en termes numèrics, no es discuteix, com tampoc el mal ús que en va fer, ja que no la va aprofitar durant els primers dies crucials.

La situació militar resultant de la divisió inicial territorial, fruit de la revolta, va evidenciar que si els revoltats volien tenir èxit, havien de traslladar les tropes del Marroc, les millors de tot l'Exèrcit espanyol, a la Península. Aquest moviment, el pas de l'estret, tenint en compte que la flota estava en mans governamentals, s'hauria de fer per aire. Amb aquest objectiu, durant els darrers dies d'aquell juliol, emissaris dels insurrectes varen establir contacte amb el govern feixista italià i l'Alemanya nazi. Mussolini va enviar immediatament dotze bombarders Savoia-Marchetti (SM-81 *Pipistrello*) al Marroc espanyol, ajuda ampliada dies més tard amb l'enviament de caces Fiat CR-32, i Hitler, per la seva banda, va permetre que a finals d'agost les tropes de Franco disposessin de vint avions de transport i bombardeig Junker-52 i que l'1 d'agost salpés d'Hamburg rumb a Cadis el vapor *Usaramo*, amb pilots, bombes, antiaeris i sis caces Heinkel-51.⁽⁴⁾

Aquesta ajuda als rebels va ser clau per realitzar amb èxit el pas de l'estret, el primer pont aeri d'aquestes característiques, operació que esdevindria cabdal perquè l'exèrcit colonial arribés a la Península.

3. B. PECKER i C.; PÉREZ GRANGE, *Crónica de la Aviación Española*, Madrid, SÍLEX, 1998. p. 70-71.

4. En relació amb l'ajuda inicial italiana, cal esmentar que Franco i Sanjurjo varen enviar un emissari el dia 21 de juliol, i Mola un altre el dia 24 de juliol, i que els 12 avions italians varen enlairar-se d'Elmas (Cagliari) a Melilla el 27 de juliol de 1936, però només varen arribar-ne nou, ja que un va caure al mar, un altre va haver d'aterrar al Marroc francès i un tercer a Algèria. En relació amb l'ajuda alemanya, cal esmentar que les gestions per aconseguir ajuda es nota una manca de coordinació entre els revoltats, ja que Franco va iniciar les seves diligències, per una banda, el 22 de juliol, i Mola, per una altra, mitjançant un emissari diferent.

La República, per la seva banda, va confiar en els mercats de les democràcies europees, però només la França de León Blum, i només durant els primers compassos de l'enfrontament, va respondre venent avions desarmats de diversa classe (Potez 540, Dewoitine 372, Gourdou Lesseurre, De Havilland DH-84, Marcel Bloch 200,...). La farsa de la no intervenció s'imposaria ràpidament en perjudici del bàndol governamental.

LA FARSA DEL COMITÉ DE NO-INTERVENCIÓ⁽⁵⁾

La posició de Gran Bretanya de prohibir l'enviament d'armes a Espanya, i atesa la situació internacional amb un totalitarisme en auge que s'estava intentant contenir mitjançant una política d'apaivagament, va fer que França proposés un Comitè de No-intervenció per evitar l'entrada d'armes i/o d'homes.

L'*International Committee for the Application of Non-Intervention in Spain* es va reunir per primer cop el 9 de setembre de 1936 a Londres i es varen adherir tots els països europeus excepte Suïssa. Va convertir-se en una farsa que va perjudicar la República ja que, mentre Alemanya i Itàlia violaven el tractat a la vista de tots, les grans democràcies s'inhibien, patrullaven i tancaven fronteres impeding l'arribada de material bèl·lic als ports i a les estacions republicanes.

Només l'URSS, també signatari del tractat, i més de dos mesos després de la petició formal republicana, va actuar venent armes, sobretot tancs i avions. A partir d'octubre del 1936, Stalin seria el subministrador de l'armament modern amb què els republicans esperaven guanyar la guerra. Varen destacar per sobre de tot els caces I-15 *Chato* i I-16 *Mosca* i els bombarders SB-2 *Katiuska*, base d'una força aèria més defensiva que ofensiva.

Les armes que l'URSS enviava a Espanya havien d'arribar via marítima als ports mediterranis, si el bloqueig naval del Comitè no ho impedia, o per via terrestre per ferrocarril des de França, si el país gal no havia tancat la frontera seguint les premisses de la No-Intervenció. Aquest material soviètic es descarregava i es muntava en factories repartides pel territori.⁽⁶⁾

5. A. BEEVOR, *La Guerra Civil Española*, Barcelona, Crítica, 2005.

6. L'ajuda militar soviètica també va comptar amb tècnics, assessors militars, pilots, i armament terrestres (tancs, fusells, munició,...), però no van arribar a formar una unitat militar soviètica enquadrada a l'exèrcit governamental, és més, a mesura que la contesa va avançar, els militars soviètics varen anar cedint el seu lloc a militars espanyols formats a la Península o a l'URSS.

Fotografia de la Guerra Civil Espanyola d'Albert Louis Deschamps (placa de l'Ajuntament de Figueres, 1939).

Les armes nazis i feixistes arribaven volant directament o per via marítima a través del col·laborador Portugal.⁽⁷⁾

AVIACIÓ NACIONAL

Pel que fa a l'aviació rebel, i atenent-nos al context que ens interessa, estava formada per aparells estrangers pilotats per espanyols (*Brigada Hispana*), la unitat militar alemanya *Legion Condor*, i la flota aèria italiana destinada a lluitar a favor dels revoltats (*Aviazione Legionaria*).

Generalitzant, podem dir que la *Legion Condor* va actuar als fronts de guerra, llevat dels seus hidroavions amb base a Mallorca que es varen dedicar a metrallar i bombardejar ports, ferrocarrils i vies de comunicació del litoral del lllevant mediterrani; que l'aviació espanyola a les ordres de Franco va actuar paral·lelament a l'alemanya, movent-se allà on estava la campanya; i que la italiana es trobava dividida entre la que actuava a la Península i la que ho feia

7. L'ajuda militar italiana i alemanya va ser molt més complexa, la *Legio Condor*, per exemple, comptava amb unitats de carros de combat i d'antiaeris. Els italians encara es van implicar, numèricament parlant, molt més, enviant i formant el *Corpo Truppe Volontarie* (CTV).

des de les Illes Balears, anomenant-se aquesta darrera *Aviazione Legionaria delle Baleari* (unitat aèria italiana de bombardeig amb base permanent a Mallorca des d'on s'enlairaven els bombarders i els hidroavions per bombardejar ciutats, ports i estacions de ferrocarril de la franja litoral mediterrània.

EMPORDÀ, 1936/38: ESTRATÈGIC / OBJECTIU MILITAR

Els ports marítims de Roses i el Port de la Selva, l'estació fronterera de Portbou, el viaducte del ferrocarril França-Barcelona de Colera, el nus de comunicacions de Figueres, l'aeròdrom militar de Figueres nord –on es muntaven i mantenien avions soviètics–,... convertien l'Empordà en una zona estratègica per on entrava material i personal des de l'estranger.

El fet d'estar allunyat físicament del front de guerra no va salvar aquest territori de ser ferit amb significativa freqüència i virulència per les bombes rebels. Aquest fet només el va poder comportar una arma: l'aviació.

El primer atac amb bombes, però, va ser mitjançant un mètode ja tradicional: el bombardeig naval. El creuer *Canarias* va entrar a la badia de Roses el 30 d'octubre de 1936 i va bombardejar Roses. Aquest fet va provocar un gran terror, el vaixell havia portat la guerra a la rereguarda i la conseqüència immediata va ser una nit de represàlies a Girona.⁽⁸⁾

El dia 16 de desembre d'aquell 1936 l'aviació va entrar en escena anunciant el que estava per venir: SM-81 italians procedents de Mallorca varen bombardejar el pont del ferrocarril a Colera i l'estació de Portbou. Quatre dies més tard, el 20, el *Canarias* va provar sort contra el mateix objectiu.⁽⁹⁾ La premsa va fer ressò dels primers bombardeigs amb articles com "Ales negres sobre la frontera francesa".⁽¹⁰⁾

Malauradament, durant l'any 1937, aquest tipus d'articles es feren habituals i assenyalaven l'estela que anaven deixant les bombes: "Els bombardeigs de Port-Bou i Colera"⁽¹¹⁾, "Metralla feixista"⁽¹²⁾, "Los piratas del aire han vuelto a bombardear Culera y Portbou"⁽¹³⁾, "Bombes sobre Culera"⁽¹⁴⁾, "Port-Bou es bombardeado por cuatro aviones facciosos"⁽¹⁵⁾,...

8. J. CLARA: "Bombardeig de Roses i nit de terror", *Revista de Girona*, 118 (1986), p. 472-476.

9. J.M. SOLÉ i SABATÉ; J. VILLARROYA, *España en llamas*, Madrid, Temas de Hoy, 2003, p. 42.

10. Empordà Federal, 19/12/1936, p. 2.

11. Ídem, 20/02/1937, p. 3.

12. Ídem, 09/04/37, p. 3; 16/04/1937, p. 3.

13. *La Vanguardia*, 24/05/1937.

14. *Última Hora*, 19/02/1937.

15. *Las Noticias*, 16/02/1937.

La població d'aquests petits pobles costaners va ser la primera en tastar la *metralla feixista* i reaccionà amb sentit comú i amb les eines que tenia al seu abast. Maria, dona d'un carrabiner destinat a Portbou, m'explicava que els bombardeigs es feren tan habituals que ja anava a dormir vestida i amb els diners al pit perquè, quan es donés l'alarma de bombardeig, pogués sortir ràpidament cap al túnel del tren. Sempre tornava tota negra ja que, com que no hi havia llum dins el túnel, es guiava tocant la paret. Juan Antonio, normalment de servei, preferia estirar-se a la mateixa platja on es creia més segur. I si la situació era límit, doncs s'havien de protegir com fos: *"...todavía estaba en cama a causa del parto. Aquella noche sonó la alarma pero no podía moverme. La niña estaba conmigo pero Antonio estaba de guardia. Empezaron a oírse la explosiones cuando dos guardias que sabían que me encontraba en la habitación entraron me cogieron, me dieron a la niña, me pusieron en una esquina y contra mi colocaron el colchón de la cama. Ellos se pusieron sentados, protegiéndose como podían, delante del colchón. No nos pasó nada pero pasé mucho miedo"*.⁽¹⁶⁾

Abans que acabés l'any, el perill de bombardeig es va traslladar més cap a l'interior, cap a Figueres. L'octubre de 1937 apareixia a la premsa una nota encapçalada per un "Perills de bombardeig" que anunciava que per primer cop a Figueres s'havien escoltat les sirenes que anunciaven un possible bombardeig. Tant aquest article com un altre aparegut el 22 d'octubre que parlava de refugis antiaeris, denoten una inconsciència i una manca de previsió fruit del desconeixement al qual s'enfrontaven: "...Figueres, per primera vegada, escoltà amb l'esglai que correspon, el melodiós cant de les seves sirenes. Faltaríem a la veritat si dèiem que la població s'alarmà [...] No vol pas dir, però, que hom no notés alguna falla que caldria, pel successiu, esmenar [...] I què cal fer, en tals casos a les escoles? Restar tancats dintre, com feren en algunes? Deixar sortir els alumnes, com feren en altres?..."⁽¹⁷⁾; "Una de les poques vegades que tothom s'ha posat d'acord a Figueres, és respecte la necessitat de construir refugis [...] Sigui pel que sigui, no tenim refugis encara i tots voldríem tenir-ne. En el que no coincidim és en el lloc d'emplaçament. On cal fer els refugis? Com han de distribuir-se? Mentre uns tècnics creuen que tres o quatre grans refugis són suficients, altres són partidaris de petits refugis gairebé familiars i hi ha qui creu prou salvaguarda la vida dels ciutadans tan sols amb la construcció de trinxeres a diversos indrets..."⁽¹⁸⁾

Amb aquests interrogants Figueres va acabar 1937. Aviat seria el seu torn i s'hauria d'actuar.

16. Testimoni oral de María González Velázquez.

17. *Empordà Federal*, 15/10/1937.

18. Ídem, 22/10/1937.

DEFENSA PASSIVA (I ACTIVA)⁽¹⁹⁾

Aquesta preocupació es va materialitzar, sobretot, en la construcció de refugis antiaeris, primer a Barcelona, i després a les ciutats i els pobles amb més possibilitats de patir un atac des de l'aire.

A banda de l'organització de la Defensa Passiva, també es va actuar destinant avions a la defensa de costes i emplaçant defenses antiaèries en llocs estratègics. A l'Alt Empordà, l'any 1937, s'hi construïren dos aeròdroms militars (Figueres Nord i Garriguella), i, a partir de 1937, la costa i Figueres disposaren de foc antiaeri. Cap d'aquests elements defensius va persuadir els bombardeigs. De fet la impunitat era quasi total, atès que els bombarders, aparells moderns ràpids i que venien sobrevolant el mar a una alçada suficientment important com per evitar les defenses antiaèries lleugeres, deixaven la seva càrrega mortal i marxaven abans que cap caça governamental pogués abatre'ls.

Barcelona i la seva pionera organització

Barcelona va ser pionera en l'àmbit de la defensa passiva antiaèria i, ja l'estiu de 1936, l'Ajuntament de la Ciutat Comtal comptava amb una Comissió d'Urbanització i Obres (COU), presidida pel regidor municipal Manuel Muñoz Díez, amb un objectiu clar: elaborar normes de protecció i construcció de refugis per a la població civil a la rereguarda.

La COU incloïa un Servei de Defensa Passiva Antiaèria (SDPA) que va crear i difondre informacions referents a atacs aeris, dirigides a una població civil no acostumada a aquesta nova arma.

El SDPA tenia tres tasques bàsiques: inspeccionar els locals més òptims per convertir-los en refugis, construir refugis nous i instal·lar el material.

A Barcelona, es varen construir més de 1.400 refugis i es va habilitar el metro perquè també servís com a protecció.

La construcció dels refugis va ser una tasca que la va realitzar sobretot la població civil (dones, nens, gent gran,...) mitjançant l'associacionisme del temps de pau, però, tot i aquesta iniciativa popular, l'ajuda de l'Ajuntament va ser fonamental.

19. J.M. RÚA, "Els refugis antiaeris. La necessitat d'organitzar la defensa passiva antiaèria", *Breu Història de la Guerra Civil a Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 2005, p. 599-604; J.PUJADÓ i PUIGDOMÈNECH, *Contra l'oblit. Els refugis antiaeris poble a poble*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.

La Generalitat i la Junta de Defensa Passiva de Catalunya

El 9 de juny de 1937, la Generalitat de Catalunya va crear la Junta de Defensa Passiva de Catalunya (JDPC), on l'Ajuntament de Barcelona va tenir veu pròpia atesa l'experiència acumulada.

Dins l'organigrama de la JDPC, va existir un Institut Català de Defensa Passiva (ICDP) que havia de formar el personal de les Brigades de la JDPC, instruir voluntaris per a tasques de col·laboració amb la Defensa Passiva, i mantenir l'ànim i la cooperació dels ciutadans.

La JDPC, per fer la màxima difusió del seu missatge, va editar l'opuscle *Juntes de Defensa Passiva* on, entre altres coses, s'aconsellava sobre la construcció de refugis.

Junta Local de Defensa Passiva

Seguint la mateixa línia organitzadora, el president Companys, mitjançant decret de l'11 d'agost de 1937, va incentivar la creació de Juntes de Defensa Passiva a cada ciutat, alhora que preveia la constitució de Juntes de Vegueria.

A les JLDP, hi participaven l'alcalde, el cap militar, el cap d'Ordre Públic, un arquitecte, un metge municipal, un secretari i un delegat d'UGT, un d'ERC i un de la CNT.

A les Juntes de Vegueria s'hi reunien, a més a més, un delegat de la Unió de Rabassaires, el cap de Bombers i un membre de la Defensa Especial Contra Aeronaus (DCA).

Les JDP locals, en cas d'haver-se constituït, passaven a dependre de les JDP de vegueria, i aquestes, a la vegada, a la JDPC.

El resultat fou diferent depenent de les ciutats i els pobles.

Junta Nacional para la Defensa Pasiva

El 29 de juny de 1937 el Ministeri de Defensa Nacional obligava l'organització de la Defensa Passiva a tot el territori republicà i deixava en mans de la DECA l'organització i preparació del servei. Segons aquesta ordre, quedava clar que les despeses per a la construcció de refugis seria sufragada pels ajuntaments que en creessin. Tot i això, el govern republicà va contribuir amb diners per a la construcció de refugis a Catalunya. Sabem, per un informe

del 16 de maig de 1938 del conseller de Treball Rafael Vidiella, que de 10 milions, entregats a la JDPC, aproximadament 7 varen anar a parar a Barcelona i poc més de 2 varen repartir-se entre 89 ciutats i pobles catalans.

A finals de 1938, la JDPC va anar perdent competències i poder a mesura que la ingerència del govern central es feia més notòria. El 10 de novembre de 1938 es creava la *Junta Nacional para la Defensa Passiva* i la JDPC es veia inhabilitada i impossibilitada per continuar amb la seva elogiada tasca.

Tot i això, l'última acta de la JDPC va ser redactada el 26 de desembre de 1938, i en ella es manifestava que, mentre que el Govern de la República no es fes càrrec dels serveis de la Junta, aquells continuarien sota responsabilitat de la Generalitat.

ELS REFUGIS FIGUERENCS

El 3 de setembre de 1937 es va constituir la JLDP de Figueres i aquell mateix mes es va acordar la construcció de trinxeres amb capacitat per a més de 1.200 persones. Es varen arribar a obrir 5 trinxeres amb un cost de 41.000 pessetes.⁽²⁰⁾

Ràpidament, amb l'arribada dels primers bombardeigs, es va fer visible que les trinxeres no eren suficient protecció, i es van iniciar les obres de construcció dels refugis antiaeris.

Com quasi sempre, el problema principal va ser el finançament. Construir un refugi significava un esforç econòmic remarcable. La JLDP havia de sol·licitar la quantitat estimada, mitjançant un pressupost, a la JDPC i aquesta al govern republicà. Els diners que arribaren del govern central mai eren suficients i la JDPC distribuïa els diners entre les diverses poblacions. L'any 1938, Figueres va rebre 75.000 pessetes de la JDPC, quantitat insuficient però molt elevada tenint en compte que només Barcelona, Badalona, Reus, Manresa i Igualada varen rebre una quantitat superior.⁽²¹⁾ La resta de diners havien d'aparèixer d'impostos especials o gravàmens en diversos articles.

A Figueres es varen arribar a construir, oficialment, 15 refugis antiaeris distribuïts per la ciutat: plaça de l'Estació, plaça del Gra (comerç o coberta), carrer Monturiol (Caixa Penedès), carretera d'Olot, plaça Josep Pla (Teatre

20. J.M. SOLÉ i SABATÉ; J. VILLARROYA, *Op. Cit.*, p. 282.

21. Judit PUJADÓ, *El llegat subterrani. Els refugis antiaris de la Guerra Civil*, ara Llibres, Badalona, 2008, p. 109 i 255.

Jardí), plaça Triangular, Rambla, avinguda Vilallonga (Asil), Jardins Enric Morera, carrer Sant Llätzer, carrer Sant Pau (a prop del cinema Las Vegas), ronda Rector Aroles (Catequística), carrer Esperança (a prop de la plaça del Gra), Nostra Senyora de Lourdes (a prop de la plaça Catalunya) i el (carrer Requesens).⁽²²⁾

Aquest tipus de refugis, normalment, tenien dues entrades oposades a través de les quals s'accedia a les escales que descendien uns metres fins a un passadís secundari que conduïa a la galeria principal. La seva construcció estàndard havia de resistir l'impacte directe d'una bomba de 100 kg i estava pensat per protegir unes dues o tres persones per metre quadrat, però els refugis, a mesura que la Guerra avançava, s'encarier per la pujada de preus, i la necessitat feia que es construïssin a corre-cuita i utilitzant les tècniques tradicionals. Per aquest motiu a Figueres, com a d'altres localitats, trobaríem diferents refugis. Per exemple, el de la Rambla era de dimensions reduïdes i aprofitant les obres ja existents per a construir uns lavabos subterranis, en canvi altres, com el del passeig de l'Estació, eren imponents i el consistori de postguerra, amb les seves limitades i precàries condicions, no es va poder fer càrrec de fer-ne desaparèixer la part exterior.

A banda d'aquests, se'n construïren de *domèstics* per donar cabuda a una família o a veïns. La Joana recordava la seva experiència en un d'aquests refugis: "...el 23 de gener vàrem tornar a Figueres, però en lloc d'anar a casa nostra vàrem anar a casa d'uns familiars que havien fet un refugi a casa. El meu familiar era paleta i s'havia fet un refugi a la casa que tenien al costat de la presó. Hi havia dues boques, entrant, per darrere la porta, i com la casa era molt gran, l'altra sortida ja es trobava al jardí, en una mena de pou on hi havia una escala per si havíem d'utilitzar aquesta sortida. Així teníem dues maneres de sortir. Aquells dies bombardejaven contínuament. Estàvem asseguts dins el refugi quan vam veure com es movia la terra, com es movien les parets durant uns instants. Va ser l'explosió del Castell..."⁽²³⁾

En Josep Moya, un nen de dotze anys quan va esclatar la Guerra, sí que recordava utilitzar els refugis "oficials" a la vegada que corroborava l'existència d'altres tipus de protecció contra aquest tipus d'atacs. M'explicava que sentien "...les sirenes primer. Llavors ens ficàvem on podíem. Però no me'n recordo on eren les sirenes. Això sí, se sentien fort. Llavors la gent es ficava als refugis. Per aquella zona de la sastreria hi havia els tallers Félix Jaume, darrere de l'actual Hisenda, i allà es va fer també un refugi en forma

22. Judit PUJADÓ, *Op. Cit.*, p. 209.

23. Testimoni oral de Joana Testart Calvet.

de zig-zag per als treballadors. Varen treure la terra i varen fer-se'n un...". En Josep utilitzava el que estava situat sota la centraleta de telèfons que es trobava "...a prop de la sastreria, en el xamfrà entre el carrer Camaño i Monturiol, on avui hi ha una Caixa. Estava a la planta baixa d'aquest edifici, justament al costat de la notaria Dalí. [...] El refugi estava en el subterrani. No me'n recordo quan el varen construir, però per a la Guerra varen fer un refugi sota la centraleta. Quan hi havia bombardeigs, les telefonistes baixaven al refugi i allà podien continuar la feina [...] Nosaltres, els veïns del barri, quan hi havia una alarma, baixàvem al subterrani. Allà me'n recordo de veure les telefonistes passant conferències, posant les *clavijas* [...] Quan l'atac havia acabat, deien que ja s'havia acabat i s'aixecaven per tornar a dalt. Llavors tots els que estàvem en el refugi sortíem del subterrani".⁽²⁴⁾

La premsa comarcal, confirmant la poca memòria material i el poc coneixement per allò proper, ha publicat alguns articles darrerament amb motiu de la descoberta d'un o altre refugi enmig d'unes obres de rehabilitació. El refugi del Teatre Jardí i el de la plaça del Gra en són dos exemples.⁽²⁵⁾

BOMBARDEIGS AERIS (1938)

Figueres, ciutat estratègicament situada amb 14.000 habitants el 1936, va ser bombardejada durant el 1938 en 7 ocasions en 6 dies diferents. Els agressors foren avions de la *Legion Condor* i de l'*Aviazione Legionaria* al servei dels insurrectes.

20 de gener de 1938: ales negres sobre Figueres

Aquest dia la capital de l'Alt Empordà va patir el seu primer atac aeri: "Figueres ja ha estat ferida en el seu cos per la metralla assassina del feixisme [...] A la matinada del dijous, a les 5'50, diversos avions facciosos deixaren caure damunt la nostra ciutat, trenta bombes de diferent potència, les quals causaren desperfectes d'alguna consideració. Per sort, solament cal lamentar un ferit".⁽²⁶⁾

24. Testimoni oral de Josep Moya Junyent.

25. *EMPORDÀ*: 13/04/2013; *HORA NOVA*: 21-27/03/1995.

26. *Empordà Federal*: 22/01/1938.

Hidroavions alemanys varen deixar la seva càrrega mortal a l'andana de l'estació sense causar víctimes,⁽²⁷⁾ una sort tenint en compte que, segons el cronista Bernils, era dijous de mercat i tant l'estació com la plaça del Gra estava atapeïda de gent.⁽²⁸⁾

23 de gener de 1938: "...i quanta gent que han mort!"

Era diumenge i el bon temps regnant convidava al passeig. Una Joana de 17 anys estava al Parc Bosc amb el seu futur marit i uns amics aprofitant el matí. De cop i volta la guerra va fer acte de presència i l'alegria s'esfumà: "...Nosaltres vàrem anar al parc a tirar fotografies. Érem tres parelles. I allà a les 12, havíem acabat de passar el Passeig Nou, que vam sentir bombardejar. I jo, al mateix moment que varen caure les bombes ja vaig caure ferida [...] Jo només vaig veure la terra que s'aixecava, al fons del que jo veia, quan em vaig girar. Llavors jo vaig caure a terra. Ja estava ferida [...] Vaig sentir com si només em caigués el cos, perquè no em sentia les cames i pensava que m'havien tallat les cames. I em vaig quedar amb un atac de nervis cridant que no tenia cames [...] Jo em vaig quedar allà on era, al mig de la carretera. I el meu home, bé, llavors festejàvem, va tenir temps d'arraconar-se cap al parc i en sentir-me cridar va veure que estava allà al mig i va venir arrossegant-se per portar-me i arraconar-me. Jo no vaig poder moure'm [...] En aquell moment, per on havíem acabat de passar, a sis o set metres, van matar a tots els que hi havia. Jo –quan em vaig poder aixecar, em van ajudar dos nois que venien– quan vaig veure els morts em va agafar un atac de nervis molt fort i només sabia dir 'i quanta gent que han mort!... i quanta gent que han mort!...' [...] De moment em baixaven cap al parc, però com que hi havia els morts i em vaig posar a cridar amb aquesta desesperació, va sortir una senyora d'una casa i va dir: 'que la portin a casa'. I em varen estirar al llit. Llavors, un que venia amb mi, que estava en una farmàcia, em va mirar i em va dir: 'no t'espantis, tens una ferida molt petita'. Que no sagnava ni res, eh? Era una esquitlla de metralla que em va penetrar a l'esquena entre el pulmó i l'espina... [...] Llavors va venir una ambulància [...] I em van portar cap a l'hospital..."⁽²⁹⁾

27. J.M. SOLÉ i SABATÉ; J. VILLARROYA, *Op. Cit.*, p. 143: *Archivo Histórico Ejército del Aire*, Exp 9.123.

28. Josep M. BERNILS i MACH, *La Guerra Civil a Figueres (1936-1939)*, Figueres, Casino Sport figuerenc, 1991, p. 144.

29. Testimoni oral de Joana Testart Calvet.

L'escriptora Maria Àngels Vayreda també va viure aquell episodi, especialment dolorós per a ella. Ens va deixar el següent testimoni: "Era un diumenge clar d'hivern [...] Havíem sortit a prendre el sol. En Jordi corria amb la bicicleta que acabaven de portar-li els Reis i la Roser caminava amb els peuetes encara vacil·lants donant una mà al seu pare i l'altra a mi [...] Havíem arribat al parc [...] Va passar la Josefina, una coneguda nostra, [...] Ella en tenia un de la mateixa edat i em demanà que l'hi deixés una estona, per dur-la a jugar amb ell [...] De sobte vam sentir una remor llunyana d'avions. Vam alçar el cap intentant localitzar-los [...] Com si presentís la tragèdia que havia de viure, vaig mirar cap al fons del passeig per on havia desaparegut la Josefina amb la nostra nena. Mentrestant el bronzir dels trimotors començà a fer-se fort d'una manera esgarrifosa i al mateix temps una terrible explosió, seguida d'altres, estremia el brancatge nu dels arbres. Vaig sentir-me llançada a distància, em vaig trobar estirada a terra a poques passes de l'Albert. Em vaig alçar i volia córrer; ell m'agafava per les faldilles per deturar-me. Jo em sentia desesperada. Només pensava en la petita, perduda enmig de les bombes que anaven esclatant. [...] En Jordi, el nostre fill, vivia: L'Albert el duia a coll. Els bancs, on moments abans els vells prenien el sol, estaven ara molts d'ells partits pel mig. Braços i cames i trossos de roba fumejant penjaven de les branques nues. Mares plorant corrien embogides buscant els fills desapareguts [...] Vaig arribar a l'escalinata central. Allà, a l'últim graó, la Josefina s'oferia als nostres ulls en tota la cruesa d'aquella mort espantosa. Tenia un gran esvoranc al ventre i tota la faldilla plena de sang. A terra, al seu costat, la nostra petita amb un somriure als llavis. Semblava que dormia. Unes gotes menudes, vermelles com robins, li queien cara avall. Vaig llançar-me com una boja sobre el seu cos inanimat..."⁽³⁰⁾

Els autors d'aquesta massacre varen ser tres SM-79 italians liderada per l'oficial Lamanna. Les seves bombes varen afectar el Parc, el Passeig Nou, la carretera de Vilafant, el carrer Pirineus i el Camp dels alemanys.

El mateix dia, una altra patrulla de bombarders italians, aquesta comandada pel capità Zigiotti, va tornar a bombardejar Figueres afectant el carrer de Santa Llogaia i els voltants.

Els dos atacs es van endur 16 vides i van deixar 27 ferits.⁽³¹⁾

30. *Empordà Federal*, núm. IV (06/1987), p. 22, 23; Maria dels Àngels VAYREDA, *Encara no sé com sóc*, Barcelona, Club dels Novel·listes, 1970.

31. J.L. INFIESTA PÉREZ, *Bombardeos del litoral mediterráneo durante la Guerra Civil* (Vol. I), Valladolid, Quiron Ediciones, 1998, p. 114.

3 de febrer de 1938: “ai la xocolata...”

A les 09.30 hores d'aquell dijous de mercat a Figueres, tres SM-79 italians, dirigits pel major De Carlo, varen obrir una rega de mort i destrucció força compacta direcció nord-sud pel centre de la ciutat. Varen morir 13 persones i en varen resultar ferides 35.

Però per als nens la importància de les coses és relativa, i per en Josep el que importava, llavors, era la seva xocolata: “...havia anat a buscar xocolata al carrer Peralada, a la botiga Comet. Llavors hi havia racionament i jo anava a la botiga de la fàbrica de xocolata que hi havia en el carrer Peralada i comprava una peça de xocolata. La portava a casa i la guardava en una capsula metàl·lica, d'aquelles de galetes, que tenia sota el llit. Quan en tenia 5 o 6, les agafava i les anava a vendre a una botiga i així em guanyava uns diners. Doncs un dia em va agafar un bombardeig pel carrer i em vaig anar a refugiar sota una escala d'una entrada d'un edifici. Quan el bombardeig va acabar vaig sortir i vaig sentir 'han tocat can Moya'. I a mi el primer que em va sortir va ser 'ai la xocolata!'. La bomba havia tocat justament la paret mestra i la meua habitació tenia el sostre aixecat, no hi havia sostre, i estava tot destrossat.”⁽³²⁾

7 de febrer de 1938: “que no tanquin les farmàcies”

Els bombarders italians varen tornar el dia 7, altra vegada a primera hora del matí. Sembla ser que era un dia clar, però les explosions varen provocar una important fumarada que va enterbolir l'ambient. Varen morir 13 persones i 21 més varen quedar ferides. La població va ressentir-se d'aquest atac i veient la freqüència dels bombardeigs, la marxa cap a cases de familiars o amics dels pobles veïns es va intensificar. Aquell dia, la JLDP va ordenar a les farmàcies a restar obertes i va prohibir als metges que abandonessin la ciutat. Les classes de les *Escuelas Nacionales* (actual Escola Sant Pau), edifici molt proper a on havien caigut les bombes, va suspendre les classes durant 15 dies, fet que va significar un punt d'inflexió de l'assistència escolar.⁽³³⁾

32. Testimoni oral de Josep Moya Junyent.

33. J.L. INFIESTA PÉREZ, *Op. Cit.*, p. 119; J.M. SOLÉ i SABATÉ; J. VILLARROYA, *Op. Cit.*, p. 156.

Fotografia de la Guerra Civil Espanyola d'Albert Louis Deschamps (Rambla de Figueres amb refugi al fons, 1939).

8 de juny de 1938: Hospital bombardejat

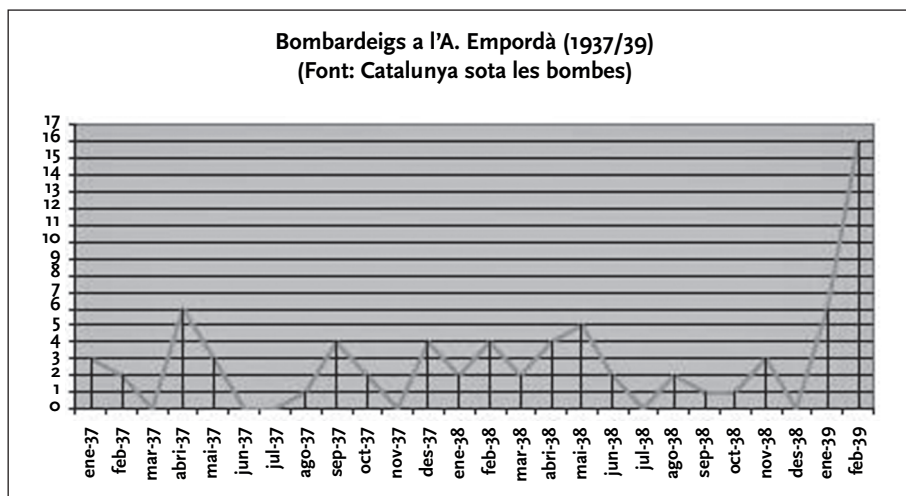
Les bombes de 9 bombarders italians SM-79 varen caure amb destacable duresa carrers del centre de la ciutat paral·lels a la carretera nacional de llavors (carrer Girona i carrer Jonquera). Van afectar els carrers Muralla, Ample, Blanc i Sant Antoni. La destrucció material va ser remarcable, afectant l'antic Hospital, que es trobava on actualment hi ha la Font Llumínosa.⁽³⁴⁾

Un figuerenc, encara viu, em va explicar que es trobava convalescent en aquest Hospital el dia del bombardeig. Recordava que les bombes varen impactar a l'edifici i es va haver de protegir amb un matalàs.

Aquest bombardeig va agafar un jove figuerenc pel carrer i es va refugiar on va poder: "...les bombes varen anar caient en el carrer Muralla, el carrer Ample,... varen anar fent una línia. Jo estava refugiat a l'entrada d'un edifici entre una i altra bomba. Per casualitat no va em va tocar. [...] La bomba havia caigut a l'entrada del carrer Ample. Davant d'on m'havia amagat. Va deixar un forat a terra... I molta destrucció."⁽³⁵⁾

34. J.M. SOLÉ i SABATÉ; J. VILLARROYA, *Op. Cit.*, p. 202.

35. Testimoni oral de Josep Moya Junyent.

Bombardeigs sobre l'Alt Empordà 1937-1939.

Aquella ràtzia aèria va provocar 35 morts i mig centenar de ferits.⁽³⁶⁾

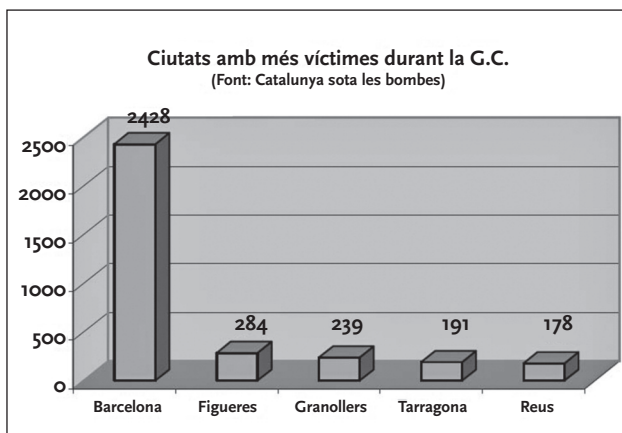
La situació era dramàtica i qualsevol ajuda era benvinguda. En aquella ocasió es va agrair l'ajuda dispensada per la Generalitat: “En nom de l'Ajuntament i de la ciutat m'és grat d'expressar-vos el nostre agraïment per la vostra assistència a la població de Figueres en els difícils moments que va passar ahir per auxiliar amb necessària urgència les víctimes de l'atac d'aviació”.⁽³⁷⁾

14 d'octubre de 1938: Comissió britànica investiga

Comunicat oficial de guerra del bàndol republicà (14/10/1938): “...*En la mañana de hoy, diez aparatos italianos arrojaron sobre Figueras gran cantidad de bombas que destruyeron 17 edificios y produjeron grandes desperfectes en otros 24, causando víctimas entre la población civil, la mayoría de elles mujeres y niños.*”

36. J.M. SOLÉ i SABATÉ; J. VILLARROYA, *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986.

37. Arxiu Històric de Girona, Comissaria Delegada 4186.

Les cinc ciutats catalanes amb més víctimes per bombardeigs 1936-1939.

Comunicat oficial de guerra del bàndol nacional (15/10/1938): “...Ayer fueron bombardeados los objetivos militares de Figueras, alcanzando depósitos de material de guerra en la estación de ferrocarril y una fábrica de municiones, provocando explosiones...”

Els protagonistes d'aquests comunicats varen ser deu SM-79 italians que tenien com a objectiu l'estació i la zona industrial, i que varen provocar 5 morts i 11 ferits amb les 120 bombes de 50 kg que varen llançar.

Una comissió britànica va investigar el bombardeig i va concloure que les bombes havien estat llançades sobre la mateixa ciutat, reconeguda com a ciutat oberta a excepció d'un sol objectiu militar: l'escola de cadets (?).⁽³⁸⁾

EMPORDÀ, 1939: CAMÍ DE L'EXILI

Amb un exèrcit reforçat pels seus aliats, Alemanya i Itàlia, Franco va planificar la Campanya de Catalunya pel desembre de 1938. Les forces republicanes que havien d'aturar l'ofensiva eren tropes desmoralitzades, mancades de material⁽³⁹⁾ i molt desgastades després de la Batalla de l'Ebre.

38. J.M. SOLÉ i SABATÉ; J. VILLARROYA, *Op. Cit.*, p. 221.

39. Negrín havia fet una petició d'armament a Stalin via el cap de l'aviació republicana, Ignacio Hidalgo de Cisneros, la qual havia estat resposta amb l'obertura d'un crèdit per valor de 103 milions de dòlars amb els quals pagar avions, tancs, peces d'artilleria, metralladores... Aquest material va ser embarcat a l'URSS i va arribar a Bordeus (França) el gener de 1939, però aquest carregament va ser retingut a la frontera amb Catalunya fins que a principis de febrer, quan tot ja estava perdut, el van deixar passar.

El 23 de desembre va iniciar-se l'atac franquista. Aviat es va veure que l'estratègia republicana basada en una defensa en profunditat no podria aturar el potent cop. El 29 va caure la Granadella, el 13 Tortosa, el 16 Tarragona, el 26 Barcelona, el 4 de febrer Girona...

El ràpid avenç franquista va sembrar el caos. La població sentia pànic, sobretot de les tropes mores de l'exèrcit nacional. Milers de civils varen deixar casa seva i varen marxar cap al nord fugint de les tropes rebels. Tot un poble va prendre allò imprescindible i va començar a caminar cap a l'exili compartint espai amb les restes d'un exèrcit que es batia en retirada. A mesura que el calendari avançava i el territori republicà disminuïa, aquest contingent de derrotats es va anar fent més nombrós i més heterogeni.

Des de finals de gener de 1939 Figueres era una població saturada. Refugiats amb la por al rostre, unitats militars desfetes, autoritats desbordades... Aquest paisatge va ser el que va observar l'aviador Lario Sánchez mentre esperava el torn a aterrar el seu *Delfín* a l'aeròdrom de Figueres: “...*Durante mi forzada espera sobrevolé varias veces la Ciudad a baja altura, como así mismo el famoso Castillo de San Fernando donde aquel mismo día se reunirían las Cortes por última vez [...] Reinaba en las calles de la Ciudad un embotellamiento absoluto formado por vehículos de toda clase y un gentío mixto compuesto por combatientes y paisanos. Era el formidable tumulto de una Ciudad tomada al asalto por una masa que retrocede hacia lo desconocido en una situación espantosa...*”.⁽⁴⁰⁾

Aquella situació que avui en dia anomenaríem desastre humanitari, s'estenia pels voltants de la ciutat per les carreteres i els camins que conduïen als diferents passos fronterers. El figuerenc Alexandre Deulofeu va ser-ne testimoni durant el seu pas per la ciutat camí de l'exili: “encara no havíem fet una vintena de metres haguérem de baixar tots del camió a causa d'un bombardeig. Els antiaeris del camp d'aviació dispararen, i pocs moments després empeníem de nou la marxa [...] l'espectacle de la carretera era impressionant, els camps eren plens de gent acampada. Al peu de la carretera hi havia famílies senceres que marxaven a peu, infants, vells, malalts, cares que reflectien el terror i el sofriment.”.⁽⁴¹⁾

Mig milió de persones van passar per l'Empordà amb l'única obsessió de fugir de l'enemic i arribar a França. El seu drama particular es veuria incrementat amb els bàrbars bombardeigs de gener i febrer de 1939 sobre Figueres.

40. Juan LARIO SÁNCHEZ, *Habla un aviador de la República*, G del Toro, 1973, p. 312, 313.

41. Alexandre DEULOFEU, *Memories de la revolució, de la guerra i de l'exili*, Figueres, Ed. Emporítana, 1974, p. 107, 108.

BOMBARDEIGS AERIS (1939)

La capital empordanesa va ser bombardejada, com a mínim, en 11 ocasions en 7 dies diferents durant el gener i febrer de 1939.

En un moment en què l'exèrcit republicà a Catalunya era una massa militar derrotada que feia el mateix camí que milers de refugiats, l'aviació franquista va sembrar el caos, la destrucció i la mort per totes les vies de comunicació, fins i tot pels corriols de muntanya, com el cas dels de Bassegoda, on Martí Renart Vilanova, fill de Lliurona, va veure com avions llençaven bombes a la gent que fugia.

Un pilot de caça de la *Legio Condor* va escriure en referència amb els vols de febrer de 1939: “..l'Stab/88 va ordenar altra vegada que tots els bombarders entressin en acció; els objectius havien de ser carreteres i ferrocarrils dins l'àrea Figueres-Navata-Roses-Llançà. L'objectiu dels atacs era tallar a les forces republicanes la retirada cap a la frontera francesa. Els caces del J/88 volaren escortant els bombarders. Els atacs nocturns del AS/88 varen donar cops destructius contra els llunyans ports de Roses i Port de la Selva., així com als vaixells dins les aigües al voltant del Cap de Creus...”⁽⁴²⁾

El que va ocórrer al nord del Fluvià aquelles jornades va ser fruit d'una estratègia militar, totalment criticable, sí, però que responia a uns bàrbars paràmetres d'actuació que es repetirien durant la Segona Guerra Mundial amb una magnitud abominable.

26 de gener de 1939: bombes nazis

Aquell dia Barcelona va ser ocupada. Figueres era una ciutat desbordada, plena de civils. Aquella jornada, bombarders He-111 alemanys, avions que podien carregar fins a 2.000 kg de bombes, provinents de la base de Garrapinillos (Saragossa) varen bombardejar Figueres.⁽⁴³⁾

42. Karl RIES; Hans RING, “The end in Catalonia”, *A History of the Luftwaffe in the Spanish Civil War*. 1936-1939, 1992, p. 215 (text traduït de l'anglès).

43. J.M. SOLÉ i SABATÉ; J. VILLARROYA, *Op. Cit.*, p. 243.

27 de gener de 1939: bombes feixistes

“*Ayer fueron bombardeados objetivos militares ferroviarios de Gerona y Figueras...*”⁽⁴⁴⁾ Cinc SM-79 italians, provinents de Mallorca, varen bombardejar a les 11.05 hores del matí amb bombes de 250 kg una estació col·lapsada per vagoners plens de material divers i atapeïda de gent que aspirava a sortir d'aquell malson.⁽⁴⁵⁾

30 de gener de 1939: més bombes nazis

Amb el Govern de la República a l'Empordà –el dia 1 de febrer se celebraria a les cavallerisses del castell de Sant Ferran la darrera Sessió de Corts de la II República–, avions de la *Legio Condor* amb base a Garrapinillos (Saragossa), varen tornar a atacar Figueres.⁽⁴⁶⁾

En Daniel Serra i en Jaume Serra, en el seu llibre *La guerra quotidiana*, varen recollir l'emocionant relat de Josefina Piquet, de quan ella, de nena, com una refugiada més, va viure els bombardeigs de Figueres de 1939: “...llavors van començar a bombardejar la ciutat. Cada vegada més i més fort. Un dia, en un d'aquells bombardeigs, no vam arribar a temps al refugi. La mare i jo ens vam amagar sota l'arc d'un portal. Era un edifici vell, amb un gran pati interior, més que un pati tenia com una mena de claustre o alguna cosa així. Les bombes queien cada vegada més a prop, fins que una va esclatar tan a la vora que va esfondrar l'edifici on érem. Sembla impossible, ho veig com si fos ara mateix, perquè aquell bombardeig m'ha provocat malsons tota la vida. Recordo el soroll esgarriós de l'explosió i com un cop d'aire em va empenyar fent-me rodar uns metres. Vaig tenir la sort que una porta em caigués a sobre. Després es va fer un silenci, una calma total, fins que uns segons més tard va començar a caure la runa de la casa que s'esfondrava. La porta va salvar-me la vida. Vaig quedar sepultada a sota, sola, a les fosques. Tot seguit vaig començar a sentir plors i gemecs d'altra gent. Em vaig trobar atrapada, no em podia moure, intentava empenyar la porta que m'esclafava, però no podia. Em picaven el ulls, l'aire era molt dens per culpa de la pols i no podia respirar ni empassar saliva. Vaig cridar la mare, però ningú no em

44. Comunicat de Guerra del 28/01/1939 del bàndol nacional.

45. Joan VILLARROYA, “El bombardeig de Figueres”, *Breu Història de la Guerra Civil a Catalunya*, Barcelona, edicions 62, 2005, p. 767.

46. J.M. SOLÉ i SABATÉ; J. VILLARROYA, *Op. Cit.*, p. 243.

responia, la mare no hi era, vaig començar a plorar i a cridar, no sé quanta estona, podrien ser hores o minuts, fins que vaig sentir unes veus que deien: 'Aquí sota hi ha una criatura, aquí sota hi ha una criatura!'. Quan per fi van aixecar la porta, la llum em va encegar. Llavors, tinc una imatge perfecta d'aquell moment, van aparèixer uns homes entre un núvol de pols blanca. Recordo que aleshores vaig pensar: 'Mira, m'ha vingut a rescatar un grup de forners', suposo que aquells homes, totalment blancs per la pols de la runa em van recordar el forner de Sarrià. Tenia la gola tan seca que plorar em feia mal, però miraculosament només tenia una rascada a la cama i un nyanyo al cap. Jo cridava la mare, i un home em va portar en braços fins a les restes del que havia estat el pati. Vaig trobar-la allà, estava estirada a terra, tenia un trau al front que li omplia la cara de sang i tots els cabells blancs. Plorava perquè es pensava que la bomba m'havia mort."⁽⁴⁷⁾

3 de febrer de 1939: fins a cinc cops

Tres esquadrilles de bombarders alemanys He-111 varen atacar Figueres, afectant la ciutat i el Castell. Les bombes caigueren en cinc ocasions diferents. Va ser un dia fred i dramàtic. Aquella jornada varen morir més de 80 persones, moltes d'elles desconegudes, ja que a Figueres hi havia gent de tot arreu.

En Josep M. Solé i Sabaté i en Joan Villarroja varen recollir en el seu llibre *España en llamas* el testimoni de Blasa Vaquero Barroso: "...su hijo, Luciano García Vaquero, de diez años, murió el día 3 de febrero en la plaza llamada del grano. Está enterrado allí junto a sus tres primos: Eulalia Vaquero del Álamo, de doce años, Francisco Vaquero del Álamo, siete años, e Inés Vaquero del Álamo, un año, que también juntos se disponían a entrar en el refugio. Una bomba cayó justamente donde se encontraban ellos cinco, mientras bajaban las escaleras que estaban a la boca del refugio, todos quedaron enterrados, yo también quedé algo enterrada, pero gracias a unos militares pude salir de los escombros con una niña en brazos que sólo contaba un año de edad y estaba muerta a causa de aquel bombardeo. Cuando fui llevada a la enfermería para ser curada de las heridas recibidas pude contemplar cómo empezaba otro bombardeo y vi cómo los militares que me habían sacado de los escombros yacían ellos ahora muertos a causa de una de las bombas de un avión..."⁽⁴⁸⁾

47. D. SERRA; Jaume SERRA, *La guerra quotidiana*, Barcelona, Textos Columna, 2003, p. 294, 295.

48. J.M. SOLÉ i SABATÉ; J. VILLARROYA, *Op. Cit.*, p. 245.

5 de febrer de 1939: metrallaments i bombardeigs

“Los aviones Italo-germanos han continuado bombardeando pueblos de la retaguardia catalana, entre ellos Figueras, donde han causado numerosas víctimas..”⁽⁴⁹⁾

Les bombes dels He-111 alemanys varen continuar castigant la ciutat i els refugiats, mentre que els caces italians Fiat varen atacar el camp d'aviació de Figueres. La caça republicana encara existia i va poder respondre l'atac però tampoc a la *Gloriosa* li quedaven forces.

Alvaro de Orriols, un barceloní que s'havia refugiat a Figueres juntament amb la seva família amb l'esperança d'arribar a França, va viure els bombardeigs i metrallaments d'aquells dies: *“...cuando nos dirigiamos a la Estación para obtener noticias de las expediciones ferroviarias anunciadas, nos ha sorprendido en mitad de una plaza un nuevo bombardeo. Como las explosiones parecían lejanas, la gente no ha corrido en un principio; simplemente ha aligerado el paso. Pero a poco las explosiones cesan, y, en su lugar, tan solo queda un ron-ron de motores que se va agigantando por segundos. La gente, con temor instintivo, ha alzado la vista hacia el espacio. Los disparos de nuestra DCA empiezan a llenar el azul de blancos y pequeños vellones. [...] Voces y gritos de terror llenan la plaza. En el aire hay silbar de proyectiles, y los plomos mortíferos van a chocar contra el adoquinado. Ciega, despavorida, la gente se ha lanzado a correr en todas las direcciones. Y nosotros, que estábamos en mitad de la plaza, nos hemos visto, en un segundo, arrastrados por la loca avalancha...”*⁽⁵⁰⁾

Un dels bombarders atacants, un He-111, no va poder arribar a la seva base i es va estavellar a prop de les Borges Blanques.⁽⁵¹⁾ Potser va ser la DECA amb base a Figueres, o potser no, però és significatiu que aquest fos l'únic aparell que va causar baixa després d'un atac a Figueres. La seva impunitat era total.

6, 7 i 8 de febrer de 1939: bombes, exili, retirada i ocupació

Segons els comunicats de guerra, els dies 6 i 7 de febrer l'aviació –presumptament la italiana–, va tornar a bombardejar una Figueres cada vegada més buida, més deserta, més destruïda: *“Hoy han sido bombardeados*

49. Comunicat de Guerra del 05/02/1939 del bàndol republicà.

50. Alvaro DE ORRIOLS, *Las hogueras del Pertús*, París, Les Éditions La Bruyère, 1995, p. 63, 64.

51. Jesús SALAS LARRAZÁBAL, *Guerra Aérea 1936/39* (IV), Madrid, SHYCEA, 2003, p. 156.

los objetivos militares del Puerto de La Selva y los de la estación de Figueres”, “...y hoy lo han sido otra vez los de La Selva y también los de la estación ferroviaria de Figueras...”⁽⁵²⁾

Era la culminació d'una tasca destructora.

El dia 6, el mateix dia que les autoritats republicanes varen començar a creuar la frontera, la caça republicana va deixar d'existir després de l'atac al camp d'aviació de Garriguella. El 7, el general Vicente Rojo donava les ordres pertinents perquè l'Exèrcit de l'Est es retirés per la Jonquera, coll d'Ares i la Cerdanya, mentre que el de l'Ebre ho hauria de fer per Portbou. El dia 8 va volar-se part del castell de Sant Ferran i aquell mateix dia la capital empordanesa va ser ocupada.

Com a conseqüència d'aquells dies infernals de fred, mort i destrucció, Figueres, el 8 de febrer de 1939, deuria presentar un aspecte semblat al descrit a continuació: *“la Ciudad, casi sin una persona, pues pocos fueron los que resistieron los ataques continuados de la Aviación en las últimas fechas; infinidad de edificios destruidos y bastantes humeantes; las vías públicas intransitables por los escombros y por los boquetes abiertos en los pavimentos por la acción de las bombas; los hilos eléctricos por los suelos, y sin agua, cuyas tuberías sufrieron asimismo; la colectora general, –que la constituye la Riera Galligans que atraviesa la población,– al descubierto en varios puntos, con boquetes de metros de diámetro; y por completo, el triste espectáculo de innumerables grandes piedras que unas perforaron edificios y otras dañaron los pavimentos y mutilaron el Parque, procedentes de la fantástica voladura que criminalmente efectuaron en su huída los rojos, a las seis de la tarde del mismo día de la Liberación, de gran parte del Castillo de San Fernando...”*⁽⁵³⁾

MORTS⁽⁵⁴⁾

Quan les tropes franquistes entraren a Figueres varen trobar-se una ciutat deserta, plena de runes, d'incendis, de cràters provocats per les bombes, de morts...

Els bombardeigs varen provocar a Figueres 284 víctimes, 200 de les quals només durant els atacs de gener i febrer de 1939.

52. Comunicats de guerra nacional dels dies 6 i 7/02/1939; J.M. SOLÉ i SABATÉ; J. VILLARROYA, *Op. Cit.*, p. 243.

53. AHGi, Reg. Dev. 2760.

54. J.M. SOLÉ i SABATÉ; J. VILLARROYA, *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986.

Amb aquestes xifres, Figueres és, tristament, la segona ciutat amb més morts per bombardeigs de Catalunya (Barcelona 2.428, Figueres 284, Granollers 239, Tarragona 191, Reus 178,...).

La desoladora posició de Figueres només s'entén si es té en compte que 50.000 refugiats creuaren la ciutat durant els darrers dies de gener i primers de febrer de 1939 mentre l'aviació enemiga deixava caure les seves bombes damunt seu. Es calcula que, només en els bombardeigs del 3 de febrer, varen morir unes 83 persones.

És significatiu l'elevat número de víctimes no identificades (54% davant del 46% d'identificades), i que dels 284 morts, un 53% eren homes, un 33% dones i un 14% nens menors de deu anys.

L'Alt Empordà, en conjunt, es va convertir en la segona comarca amb més mortaldat com a conseqüència de l'aviació enemiga (Barcelonès 2.606, Alt Empordà 340, Vallès Oriental 281,...).

DESTRUCCIÓ

Segons l'informe que l'Ajuntament de Figueres va fer per a la *Dirección General de Regiones Devastadas y Reparaciones (DGRDR)*⁽⁵⁵⁾ l'any 1940, “...presentó Figueras, desde los comienzos de la Gloriosa Cruzada, diferentes objetivos militares que tuvieron que ser atacados por la Aviación Nacional, que bombardeó esta población muchísimas veces, [...] A los daños imprescindibles que sufrió Figueras por los bombardeos aislados de que fué objeto hasta enero del 39, y a los que se produjeron con los intensos y extensos de los últimos días [...] hay que añadir el incendio de bastantes edificios causados por grupos de malhechores en los postreros momentos de dominación marxista en que la población quedó absolutamente abandonada por sus habitantes...”⁽⁵⁶⁾

Les bombes, les explosions i el foc varen destruir 560 edificis, de propietat particular, a Figueres, un 24% del cens urbà, sent els carrers més afectats el Nou, Peralada, Sant Llätzer, Sant Pau, Sant Antoni, Girona, Muralla i Rutlla. El danys es valoraren en 3.740.000 pessetes.

En la relació d'edificis afectats o derruïts com a causa de la Guerra Civil, sobretot pels bombardeigs, consten l'Església Parroquial (actual St. Pere), *Instituto Nacional de Enseñanza Media* (actual Ramon Muntaner), *Escuelas Nacionales* (actual St. Pau), Església i Col·legi de les Escolàpies, altres edificis

55. Organisme del règim franquista creat el gener de 1938, reformat l'agost de 1939, que havia d'encarregar-se de la reconstrucció del país. Va ser dissolt el 1957.

56. AHGi, Reg. Dev. 2760.

de congregacions religioses, l'Hospital (antic), l'Asil Vilallonga, l'Escola d'Arts i Oficis, Teatre Municipal, la biblioteca (antiga)...

El danys materials d'aquells edificis no particulars, referint-nos als 2 edificis de l'Estat, 3 de l'Església, 1 de la Diputació, 8 de l'Ajuntament, 5 de Fundacions de Beneficència, i 7 de Congregacions Religioses, ascendien a uns 2.992.000 pessetes més.

Importants varen ser els danys ocasionats al sistema de clavegueram i subministrament d'aigua, però aquí l'Ajuntament va intervenir amb urgència per intentar restablir una mínima normalitat.

A banda d'aquests treballs derivats de la destrucció, hi havia les tasques de fer desaparèixer les obres de temps de guerra que ja no eren necessàries com ara desmuntar, com a mínim la part superficial, els refugis antiaeris.

Dins l'apartat de destrucció, i com a part de Figueres que és, cal esmentar els danys provocats al castell de Sant Ferran, sobretot per la voladura del 8 de febrer per part de tropes republicanes, i les seves conseqüències a la ciutat per haver impactat en ella importants pedres provinents de l'explosió.

RECONSTRUCCIÓ⁽⁵⁷⁾

Les tasques de desenrunament dels carrers, reconstrucció dels edificis, reparació dels serveis mínims,... va iniciar-se d'immediat, però la manca de recursos va marcar els seus límits.

Més d'un any després d'haver-se acabat la guerra, el consistori figuerenc va elaborar el ja esmentat expedient per a *Dirección General de Regiones Devastadas y Reparaciones*, en el qual queda clar que el municipi havia realitzat les obres indispensables, però que necessitava ajuda econòmica per recuperar la normalitat.

S'havien desenrunat gran part dels carrers i places, havia reparat el servei d'aigua i clavegueram, havia fet desaparèixer la part externa del refugi de la Rambla,... però no tenia més mitjans per continuar.

El cas concret de la reconstrucció o reparació dels edificis i locals ubicats en carrers secundaris era un dels més endarrerits, ja que la inversió que s'havia de fer no era previsible que es recuperés.

El setembre de 1940 encara hi havia runes visibles en alguns carrers, cases derruïdes, serveis no rehabilitats, tres refugis —el de l'Estació, el d'una *plaza céntrica* (?) i el del carrer Requesens—, amb la seva part exterior ben visible...

57. AHGi, Reg. Dev. 2760.

La destrucció provocada per la guerra també va ocasionar la reubicació d'alguns edificis, com ara l'Hospital i, de retruc, el Camp Municipal d'Esports, la reconstrucció d'altres, com l'Església, i la construcció d'immobles de nova planta. Aquest darrer cas va derivar en la planificació d'una "*barriada de viviendas de renta reducida*" al Garrigal, motivada pel problema de l'habitatge que tenien les classes més modestes de Figueres, en relació amb el que abans esmentàvem dels habitatges no ubicats en les vies principals i comercials de la ciutat.

Per tant les obres de reconstrucció, tot i iniciar-se només acabada la guerra, varen perdurar durant anys i els efectes dels bombardeigs varen ser ben visibles per a molts figuerencs durant molt de temps. Figueres va veure la seva trajectòria vital estroncada per la Guerra Civil, i va viure uns difícils anys de postguerra.

ESCOLÀPIES, EXEMPLE D'EDIFICI DANYAT PER L'AVIACIÓ

Un exemple d'edifici danyat pels bombardeigs i el qual, una vegada acabada la guerra, va sol·licitar ajuda econòmica a la DGRDR per a la seva reconstrucció, va ser el Convent – Col·legi de les Escolàpies de Figueres.

L'any 1936, les Escolàpies estaven ubicades, com actualment, en el número 61 del carrer Peralada. Era un edifici de tres plantes: a la planta baixa hi havia dues aules, despatxos, menjador, cuina i serveis auxiliars; en el primer pis es trobaven cinc aules més; i, en el segon pis, hi havia els dormitoris amb lavabo de les internes i de la comunitat de religioses, i una sala dedicada a l'ensenyança de les labors. Aquest edifici tenia una Capella adossada, que donava també al carrer Peralada, i un pati amb jardí per la banda posterior. Tota aquesta finca tenia annexada una casa de dues plantes, amb entrada pel carrer de les Eres de Sans número 3-5.

Durant la Guerra Civil va patir els efectes dels bombardeigs i part de l'edifici va caure. Una bomba d'aviació va caure a la vorera del carrer Peralada i va produir desperfectes a tota la façana, trencant tots els vidres de les obertures, i va danyar els fonaments en una extensió d'uns 7 metres. Una altra va caure en el pati posterior i va esfondrar els murs propers i va desmembrar unes galeries porticades que van quedar tan malmeses que varen haver de ser enderrocades. Aquesta segona bomba i els seus efectes varen destruir els lavabos de les tres plantes d'aquesta part de la construcció, varen trencar obertures i vidres, i varen destrossar el paviment del pati en una extensió d'uns 38 m². Un tercer artefacte va caure al pati posterior a la Capella, i va provocar danys importants a la volta de la primera planta i nombroses esquerdes en els murs, va enderrocar la paret mitgera i va destrossar el paviment de formigó, diversos pilars i totes les vidrieres de la Capella. La caseta del carrer de les Eres de Sans també va rebre el càstig de

l'aviació, i com a conseqüència va quedar totalment destrossada en el seu interior, quedant només les mitgeres i els murs de la façana amb la coberta.

Els danys provocats per la guerra varen ser quantificats en 47.600 pessetes, i a través de la *Reverenda Madre Superiora* Consuelo Blanch Gou es van iniciar els tràmits per reconstruir l'edifici, ja que amb l'estat en què es trobava el 1939 només es podia utilitzar la meitat de les instal·lacions.

Les gestions amb la *Comisión Provincial de Regiones Devastadas y Reparaciones* varen iniciar-se amb una valoració dels danys per part de l'arquitecte Pelayo Martínez Paricio, i varen continuar amb presentació d'una sol·licitud d'acollida als beneficis que el Govern de Franco atorgava als damnificats per la guerra i manifestant per escrit que es necessitava un préstec de l'*Instituto de Crédito para la Reconstrucción Nacional*. La documentació es presentava el 24 de gener de 1940.

El 22 de gener de 1942, dos anys després, la Comissió Provincial informava que l'expedient número 1656 havia estat aprovat a Girona i que per aquest motiu el remetien, proposant la seva aprovació, a la DGRDR perquè aquesta autoritzés la sol·licitud i l'Estat pogués atorgar el crèdit i les indemnitzacions.

El registre de sortida de l'expedient de reconstrucció de l'expedient 1656 té com a data de sortida el 31 d'octubre de 1942. Sense saber si va ser-li concedit el crèdit o no, creiem que sí, serveixi aquest exemple per observar la lentitud amb què es va actuar provocat per un Estat paupèrrim amb una feina acumulada de dimensions faraòniques en un moment en què la conjuntura internacional no ajudava gens.

GUERRA CIVIL ESPANYOLA ... SEGONA GUERRA MUNDIAL⁽⁵⁸⁾

Molts autors, en fer referència als bombardeigs patits per la població civil durant la Guerra Civil, els compara amb els que van tenir lloc durant la Segona Guerra Mundial. Aquesta comparació, com a mínim, i sota el meu punt de vista, es pot matisar.

Sí que és cert que els bombardeigs que va fer l'aviació nacional, impossibles de realitzar sense l'ajuda alemanya i italiana, sobre les ciutats i els pobles de l'Espanya governamental varen ser d'una magnitud com mai abans s'havien vist, i, que a banda dels objectius militars, en aquesta guerra es va practicar com a nova tàctica militar la desmoralització de la població civil a la rereguarda mitjançant el bombardeig aeri.

58. J.M. SOLÉ i SABATÉ; J. VILLARROYA, *Op. Cit.*; Jörg FRIEDRICH, *El incendio – Alemania bajo los bombardeos 1940-1945*, Madrid, Santillana Ediciones Generales, 2003; Frederick TAYLOR, *DRESDE*, Madrid, Ediciones Temas de Hoy, 2005.

En aquests dos sentits, la utilització dels bombardeigs durant la Guerra Civil marquen un precedent a tenir en compte, però no són comparables els del període 1936/1939 amb els de 1939-1945. Els patits per Barcelona o Figueres marquen un precedent i una tendència però el coneixement, la indústria, la tecnologia i la tàctica militar varen créixer tant en pocs anys que els bombardeigs de 1939 queden en poca cosa comparats amb els de 1945.

Alguns autors esmenten un bombardeig del Port de la Selva el dia 4 de febrer de 1939 per part d'un estol de 46 He-111 de la *Legion Condor*. Tot i posant en quarantena aquesta xifra per ser molt alta, ens trobaríem davant d'una de les concentracions més altes de bombarders de tota la guerra. El 14 de novembre de 1940, la *Luftwaffe* de Hitler, amb 515 bombarders, va atacar la ciutat de Coventry (320.000 habitants) provocant 568 morts.

Pel que fa a les víctimes, com s'ha dit abans, durant la Guerra Civil, Barcelona va patir 2.428 morts i Figueres 284. Entre setembre de 1940 i març de 1941, la *Luftwaffe* va causar 40.000 morts al Regne Unit. I si ens fixem només en la ciutat de Londres, entre el 7 de setembre de 1940 i l'1 de gener de 1941, els alemanys varen efectuar 57 bombardeigs provocant 14.000 morts, unes 250 víctimes per atac.

I aquestes xifres es varen tornar a quedar petites quan la iniciativa la van prendre la RAF i la USAF (1942-1945). El 5 de maig de 1943, 600 bombarders britànics varen atacar Wuppertal (Al.) destruint el 80% del nucli habitat i la mort de 4.300 persones. A partir d'aquí, les explosions i el foc varen continuar el seu camí per les ciutats alemanyes d'Hamburg (juliol de 1943), Kassel (octubre de 1943), Leipzig (desembre de 1943), Darmstadt (setembre de 1944), per culminar amb Dresde (13-14 de febrer de 1945). A la ciutat saxona, on vivien entre habitants i refugiats 800.000 persones, varen morir aquella nit 40.000 ànimes en una perfecta *tempesta de foc*.

L'evolució dels bombardeigs i la progressió exponencial de les xifres es va deure a un estudi científic del bombardeig i a innovacions tecnològiques. Els atacs durant la Guerra Civil es feren amb pocs avions i amb bombes explosives que provocaven pocs danys reals. Durant la Segona Guerra Mundial, es va estudiar i utilitzar un tipus de bombardeig, utilitzant centenars d'aparells, que buscava la *tempesta de foc*, utilitzant bombes incendiàries en combinació amb explosives i provocant la destrucció de les ciutats i la mort de la població.

Figueres sí que va patir el bombardeig aeri modern, però en els seus inicis, amb unes conseqüències terribles però limitades. Tot i això, cal tenir present, i s'hauria de tenir present des de l'Ajuntament de la capital empordanesa, el patiment que van haver de suportar els figuerencs i els refugiats que passaren per Figueres durant aquells mesos de conflicte, com a conseqüència dels bombardeigs aeris.